PALEO-AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden
Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen
Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG
Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien
Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

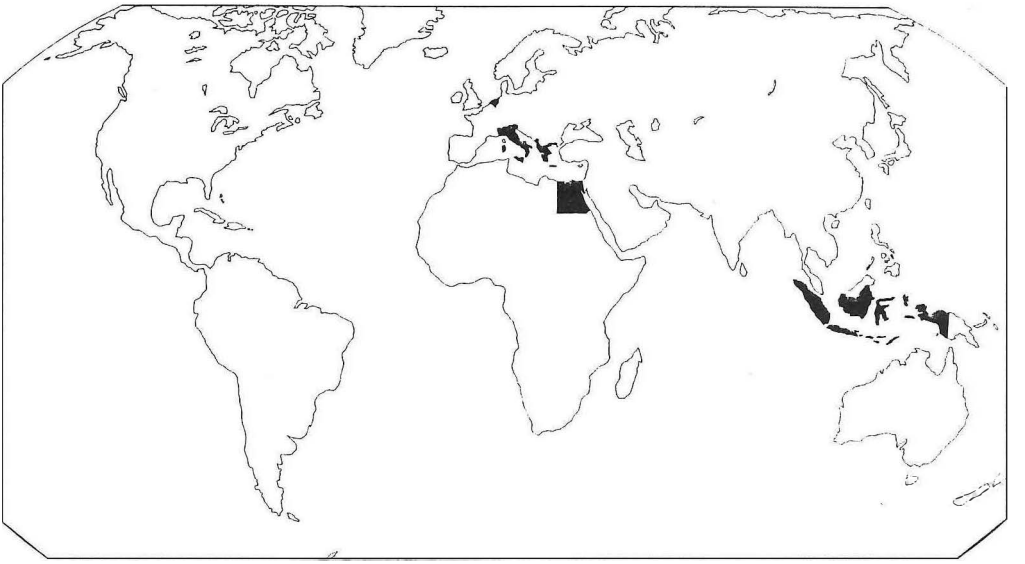

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

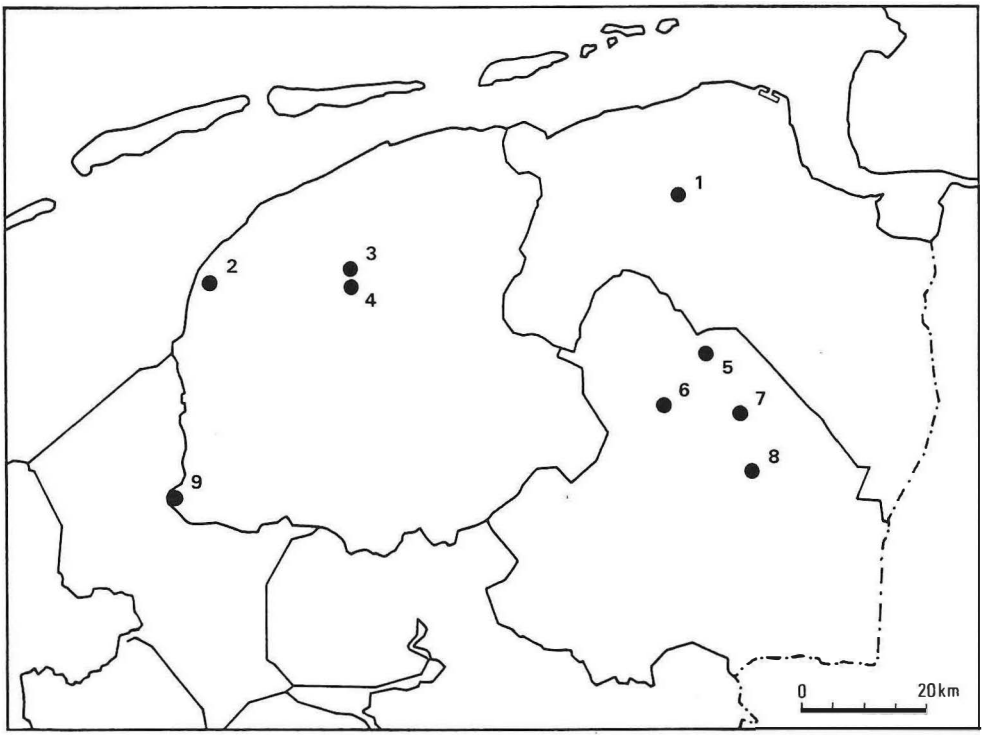

INHOUD

VOORWOORD 8

D. STAPERT
Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd 9

M.J.L.Th. NIEKUS
Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.) 14

D. STAPERT
Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995) 18

D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN
'The answer is blowing in the wind': naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen 20

L. JOHANSEN & D. STAPERT
Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid? 25

J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA
Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië 30

R. BAKKER
Op weg naar een nieuwe visie op de *landnam*? 34

J. SCHONEVELD
Een transhumance in Egypte 40

O.H. HARSEMA
De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep? 43

P.B. KOOI
Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.) 49

M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK
Wijgeschenken voor de godin 52

O.H. HARSEMA
Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis 57

Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDIRI & S.J. TUINSTRA
De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos 62

A. BAKKER & R. REINDERS
Tetradrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos 66

W. PRUMMEL
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland) 70

P. ATTEMA
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey 74

J.M. BOS & A. JAGER
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak 79

D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.) 82

J.M. BOS & J. ZIJLSTRA
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief 86

P.B. KOOI
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp? 88

P.B. KOOI
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.) 91

J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid 94

O.H. HARSEMA
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost? 98

A. UFKES
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe 103

J.M. BOS & G.J. DE LANGEN
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.) 106

J.T. ZEILER
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag 110

H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK
Botten aan boord 113

In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegeruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werkkamers. In de tuin vonden 'opgravingen' plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

'Een nieuw gezicht'; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

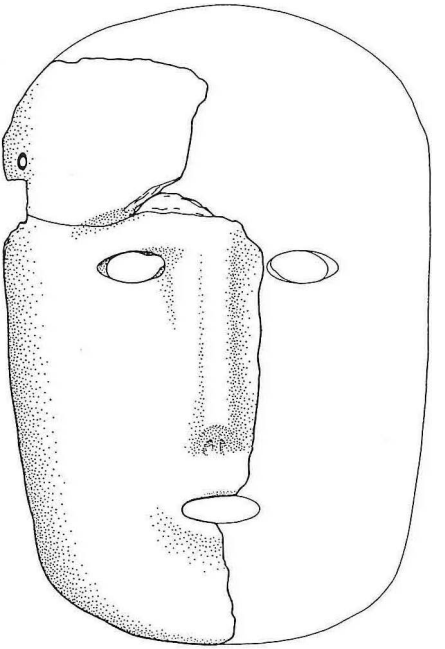

EEN KALKOENSE HEN EN ANDER GEVOGELTE UIT DEN HAAG

J.T. Zeiler

In 1993 werd door de afdeling Archeologie van de Dienst Stadsbeheer een opgraving verricht op een terrein aan de Voormalige Zuilingstraat in Den Haag. Dit terrein maakte vanaf 1447 deel uit van de kloostertuin van het St. Agnetekloster, dat aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog in 1572 werd onteigend. Een deel van het terrein werd vervolgens bij het Burgerweeshuis getrokken, dat de hoofdgebouwen van het klooster overnam. Het zieken- en brouwershuis van het klooster werd omgezet in een Latijnse school (Jacobs, 1995).

Bij de opgraving werd een afvalkuil blootgelegd, waarvan de inhoud werd gedateerd op ca. 1590-1610. Vermoedelijk is de kuil gevuld met puin en afval van de kloostergebouwen die rond 1600 opnieuw geschikt werden gemaakt voor bewoning. Het materiaal, waaronder een groot aantal vogelresten, werd gezeefd op een 1 cm-zeef. Hierdoor kunnen resten van bijvoorbeeld kleine vogels zijn gemist.

Resultaten

De vogelresten waren uitzonderlijk goed geconserveerd. Dit blijkt uit het feit dat 447 van de 478 vogelresten (93,5%) tot op soort of geslacht konden worden gedetermineerd (tabel 1). Er werden zowel resten van wilde vogels als van pluimvee aangetroffen. De belangrijkste soorten (in aantal en gewicht) zijn achtereenvolgens kip, grauwe gans en wilde eend. De overige soorten - houtsnip, patrijs, houtduif, kolgans, smient en kalkoen - zijn slechts met een klein aantal resten vertegenwoordigd. Onder de resten van grauwe gans en wilde eend bevinden zich mogelijk resten van tamme vogels. Morfologisch is er geen verschil tussen de wilde en de gedomesticeerde vorm. In het algemeen zijn de gedomesticeerde vogels groter dan hun wilde soortgenoten, maar er is altijd sprake van een grote overlapping in maten. Onderscheid tussen grauwe en tamme gans, en tussen wilde en tamme eend is dus zeer moeilijk, en dat gold ook voor het materiaal uit de Zuilingstraat.

Dit soortenspectrum stemt in grote lijnen overeen met gegevens uit andere 16e- en 17e-eeuwse vindplaatsen in Nederland en België (Ervynck et al., 1994; de Jong, 1992; Zeiler & Lommert, 1992). De vondst van een sleutelbeen van kalkoen is echter bijzonder. Deze soort werd pas na 1492 geïntroduceerd in Europa, en al in de eerste decennia van de 16e eeuw nam de verspreiding van de kalkoen in ons werelddeel een hoge vlucht (Schorger, 1966). In 1528 is de soort in Nederland ingevoerd (Hillenius, 1971, geciteerd door de Jong, 1992). Vondsten van kalkoen in archeologische context zijn betrekkelijk zeldzaam in de Lage Landen. Uit België zijn enkele vondsten bekend uit 16e- en 17e-/18e-eeuwse context, onder andere uit de 'Burcht' te Londerzeel (Ervynck et al., 1993). In ons land is de kalkoen ondermeer aangetroffen in het kasteel te Eindhoven (16e/eerste helft 17e eeuw; de Jong, 1992).

Vergelijking van de maten van het bot uit de Voormalige Zuilingstraat met die van een vrouwtjeskalkoen uit Londerzeel (Ervynck et al., 1994) wees uit dat het ook in ons geval vermoedelijk om een vrouwtje gaat.

Aan de hand van het aantal skeletdelen, de genomen maten en de leeftijdsbepaling kon het minimaal aantal individuen (MNI) worden vastgesteld. Hieruit bleek dat de resten van kip afkomstig zijn van minstens 21 (3 jonge en 18 volwassen) exemplaren. Wat betreft de overige soorten bedroeg het MNI achtereenvolgens zes bij wilde eend, één bij smient, twee bij kolgans, vier bij grauwe gans, drie bij patrijs en houtsnip en één bij kalkoen en houtduif.

Van de grauwe gans, wilde eend en kip werden vrijwel alle skeletelementen gevonden. Een deel van de skeletresten van grauwe gans, wilde eend, kip en patrijs is op te vatten als slachtafval, een ander deel als consumptieafval. Bij

Tabel 1. Aantals- en gewichtsverdeling vogelresten Voormalige Zuilingstraat, Den Haag. NR = aantal resten; BW = gewicht resten (in g).

Soort	NR	%	BW	%
Grauwe gans (*Anser anser*)	99	22,2	243,2	29,0
Kolgans (*Anser albifrons*)	9	2,0	25,4	3,0
Anser sp.	1	0,2	2,7	0,3
Wilde eend (*Anas platyrhynchos*)	50	11,2	70,4	8,4
Smient (*Anas penelope*)	2	0,5	1,7	0,2
Anas sp.	1	0,2	1,9	0,2
Patrijs (*Perdix perdix*)	9	2,0	4,5	0,5
Kip (*Gallus gallus* f. domestica)	258	57,7	477,1	56,8
Kalkoen (*Meleagris gallopavo* f. domestica)	1	0,2	2,6	0,3
Houtsnip (*Scolopax rusticola*)	16	3,6	9,7	1,2
Houtduif (*Columba palumbus*)	1	0,2	0,5	0,1
Totaal vogels, gedet.	447		839,7	
Vogel, indet.	31		14,8	

het slachten werden de schedel, het bovenste deel van de wervelkolom en het onderste deel van de poten (vanaf de tarsometatarsus, het loopbeen) afgehakt. Dit waren immers de delen waaraan weinig vlees zat. De overige delen werden geconsumeerd. Bij een deel van de loop- en scheenbeenderen van kip, wilde eend en grauwe gans waren haksporen zichtbaar. Waar sprake is van volledige loopbeenderen (dit geldt ook voor de patrijs) is het onderste deel van de poten mogelijk losgetrokken in plaats van afgekapt.

Daarentegen moeten de resten van kolgans, smient (spaakbeen en ellepijp), houtsnip, houtduif (opperarmbeen) en kalkoen (sleutelbeen) uitsluitend worden geïnterpreteerd als consumptieafval.

Zoals gezegd waren de resten van kip afkomstig van minstens 3 jonge en 18 volwassen vogels. Habermehl (1975) vermeldt dat bij kippen de verbening in de schoudergordel en het handskelet met ca. 3½ maand voltooid is. Op grond van dit kriterium kunnen wij zeggen dat de drie jonge kippen vóór, en de overige dieren na die leeftijd zijn geslacht. Van de overige soorten zijn geen vergelijkbare literatuurgegevens bekend over leeftijdsbepaling. Slechts op grond van de botstruktuur kon worden vastgesteld dat het bot van de houtduif afkomstig was van een jong exemplaar, en dat het bij de overige soorten in alle gevallen om volwassen vogels ging.

Bij de loopbeenderen van kip konden de genomen maten worden gekoppeld aan de bepaling van het geslacht. Bij volwassen dieren geeft de aan- of afwezigheid van een spoor op het onderste deel van het loopbeen aan of wij met een haan of een hen te doen hebben. Dit kriterium is overigens niet geheel waterdicht. De spoor is een apart bot en vergroeit soms pas maanden later met de schacht van het loopbeen dan het tijdstip waarop het bovenste gewrichtsvlak met de schacht fuseert. Het is dus mogelijk dat een loopbeen van een volwassen dier zonder spoor toch van een haan is (Ervynck et al., 1994). Beschouwen wij in ons geval desondanks de loopbeenderen met spoor als afkomstig van hanen, en die zonder spoor van hennen, dan kunnen wij zeggen dat er sprake lijkt te zijn van zowel grote als kleine hennen en hanen. Met name wat betreft de grootste lengte (GL) is er een overlap tussen beide geslachten. Dit zou kunnen wijzen op verschillende rassen, al moeten wij wel bedenken dat het om een beperkt aantal gegevens gaat.

Bij een viertal loopbeenderen van hanen was op de plaats van de spoor een botwoekering (exostose) te zien, wat er op wijst dat de spoor is afgekapt. Mogelijk gaat het hier om agressieve dieren, waarvan de spoor tijdens het leven is verwijderd (zie ook Ervynck et al., 1994). Een vijfde exemplaar vertoonde exostose rond de spoor. Dit verschijnsel doet zich voor bij oude hanen. Het betreffende dier zou dus een respectabele leeftijd hebben gehad voordat het voor de bijl ging.

Conclusies

In het faunamateriaal uit de Voormalige Zuilingstraat werden zowel resten van wilde vogels als van pluimvee aangetroffen. Kip was de meest talrijke soort, gevolgd door wilde eend en grauwe gans. Onder de resten van deze twee laatste soorten bevinden zich mogelijk resten van tamme vogels. Het kan dus zo zijn dat het aandeel van pluimvee in het faunaspectrum groter is dan op het eerste gezicht lijkt.

Bij de kippen lijken er aanwijzingen te zijn voor verschillende rassen. Alle soorten zijn gangbaar voor 16e- en 17e-eeuwse vindplaatsen, behalve de kalkoen, die slechts zelden wordt aangetroffen. Deze mag worden opgevat als een 'luxe' soort, wat overigens ook geldt voor de patrijs. De jacht op patrijzen was destijds voorbehouden aan de gegoede standen, en ook de handel was aan restricties onderhevig.

Het overgrote deel van de resten was afkomstig van volwassen vogels. Resten van de schedel en ondersnavel, (hals-)wervels en onderpoten kunnen worden beschouwd als slachtafval, de overige delen als consumptieafval. Bij het slachten werden de onderpoten afgehakt of losgetrokken. Enkele botfragmenten vertoonden brandsporen.

Wat betreft de herkomst van de verschillende soorten kan worden gezegd dat de wilde vogelsoorten (grauwe gans, kolgans, wilde eend, smient, patrijs, houtsnip en houtduif) alle in de omgeving van Den Haag kunnen zijn gevangen. Het pluimvee (kip, kalkoen, en mogelijk tamme eenden en ganzen) kan zeer goed afkomstig zijn uit het voormalige klooster. Met name een 'luxe' dier als de kalkoen zal niet overal gehouden zijn.

Summary

In 1993 an excavation took place in The Hague. In a midden, filled with garbage and debris probably originating from the former convent of St. Agnetha, remains were found both of domestic fowl and wild birds. All species are common for 16th- and 17th-century sites, except for the turkey. This can be considered as a 'luxury' species, which also applies to the partridge. The wild species can all have been caught in the surroundings of The Hague, while the domestic fowl probably come from the former convent.

Literatuur

Ervynck, A., W. van Neer & P. van der Plaetsen, 1994. Dierlijke resten. In: A. Ervynck, (red.), *De 'Burcht' te Londerzeel. Bewoningsgeschiedenis van een motte en een bakstenen kasteel.* Zellik, pp. 99-170.

Jacobs, E., 1995. *Achter kerk en klooster. Opgraven aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat.* Den Haag.

Jong, T. de, 1992. Huisdieren, jachtwild, vissen en weekdieren: een weerspiegeling van gevarieerde maaltijden. In: N. Arts, (red.), *Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676.* Eindhoven, pp. 214-236.

Schorger, A.W., 1966. *The Wild Turkey: its history and domestication.* Norman, Oklahoma.

Zeiler, J.T. & S. Lommert, 1992. Hond in de put - faunaresten uit het Wolters-Noordhoff-complex te Groningen. In: P.H. Broekhuizen et al. (red.), *Van boerderij tot bibliotheek.* Groningen, pp. 501-516.

Zeiler, J.T., 1995. Vogelresten uit de Voormalige Zuilingstraat (Den Haag). Intern rapport afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Den Haag.